

Сергій АВЕРИНЦЕВ

ОНТОЛОГІЯ ПРАВДИ
ЯК ВНУТРІШНЯ ПРУЖИНА
ДУМКИ ВОЛОДИМИРА СОЛОВЙОВА

Якщо бажання не кличуть
нікуди,
Якщо обітниця – марні слова,
Жити нестерпно в лещатах
облуди,
Доти живу, поки правда жива
Володимир Соловйов

Тричі бачена з'ява якогось променистого жіночого лику й образу, самим Володимиром Соловйовим зрозуміла як саморозкриття Софії Премудрості Божої і оспівана ним із сором'язливим гумором у поемі “Три побачення”, стала, як відомо, центральним символом епохи, яка сама назвала себе символістською. Її довго на свій кшталт обігрували поети, впадаючи в пародію, замінюючи м'який при всій несамовитості соловйовський гумор злою гейнівською іронією. Пізніше про неї говорили богослови – рідше апологетично, частіше викривавчо. А потім про неї почали безпристрасно трактувати спеціалісти з історії російської культури тих чи тих десятиліть: таємниче переживання Соловйова, що уподібнило його до Лицаря бідного з пушкінської балади, перетворюється на пункт біографічної ерудиції, на примітку до тексту, на аксесуар епохи... Загалом же воно обговорювалося більше ніж потрібно: адже є на світі речі, про які чи то з надміру благоговіння чи з надміру недовір'я краще помовчати.

Нас має цікавити інше: “видіння, незбагненне розумом”, яке увійшло в життя мислителя: “І глибоко враження врізалось в серце йому”... Тобто для самого Соловйова, мабуть, це було таки видіння, але для нашої здатності розуміння – інше, принаймні інші аспекти того самого. Йдеться про на диво конкретне, таке,

що передує будь-якій абстракції, переживання “правди” – того самого “добра”, виправдати яке філософ спробував у своїй капітальній праці. Якщо, за свідченням сучасника, Соловйов “був чесний, полум’яний невтомний шукач правди на землі, і він вірив, що вона зійде на землю” (слова Л. М. Лопатіна), то “шукання” правди та її “сходження” на землю аж ніяк не можна розуміти непрямо. Правду можна шукати, правда може зійти, тому що у внутрішньому досвіді Соловйова вона ідеал, не “цінність”, а реальність. Якщо в нього сказано:

Кружляючи, все щезає в імлі,
Лише сонце любові незрушне, –

це означає, що він “розумними очима” бачить це сонце як дійсність, більш реальну, ніж те “все”, що “кружляє і щезає”, а не як метафору для любові в “романтичному”, сентиментальному або навіть абстрактно-етичному розумінні. При зовнішній схожості – нічого подібного до “золотої зорі ідеалу”, про яку так непевно питав у ті ж роки “людей-братів” Надсон; головна відмінність не в тому, що вірші його були набагато слабші, а в тому, що за словами Соловйова стоїть узріння, одночасно інтелектуальне (“розумними” очима) і конкретне.

Ідея правди, ідея добра викликає у Соловйова не просто любов, але закоханість. Закоханість у Вічну Жіночність – це ще нам зрозуміло; але закоханість у правду! У людей більш пересічних моральний закон викликає інші емоції: з ним, з цим законом, незатишно, як із суворим, поважаним, але не дуже привабливим наставником. Ну, відчуті себе ураженим, коли правду зневажають, – для людини порядної обов’язок; але як побачити у правді джерело насолоди?

Читача дивує, що у трагедії Расіна стародавні ізраїльтянки повторюють: “О, чарівний Законі!” (“O charmante Loi!”)¹ Нам це видається завітком відповідно до смаків великих перук – але ж це дуже близьке настроям стародавніх текстів, де закони називалися “втіхою для людини”, “веселощами серця”, солодощами “кращими за мед”(пор. Псалом 118/119, р. 16, 24.50. 103. III та ін.) Не обов’язком, а солодощами. Що б там не казав Кант.

Для Володимира Соловйова, крихкої людини, схильної до нападів меланхолії, думка про правду – справжні веселощі серця.

¹ Словосполучення яким захоплювався Льюїс.

Це завжди позначалося на стилі: щоразу, коли філософ повертається до своєї заповітної справи “виправдання добра”, до з’ясування моральних перспектив, запалюється його красномовство, рух фраз стає легким, окрилений, мовби танцюючим. В цьому живому вогні етичного Ероса – чарівливість усього написаного Соловйовим, джерело його сили.

І тут же – коріння його слабості. З Еросом, яким би духовним він не був, важко залишитися тверезим. Так, фрази ллються легко – але чи не занадто? І при цьому для провідницької, точніше, катехізаторської стратегії Соловйова дуже характерно оперування з вихідними засновками і навіть з лексиконом свого партнера, висловлюючись по-бахтінському, з чужим словом. Ця цілеспрямована гнучкість розуму зливається з легкістю манери висловлювання в напорі типово риторичного умовляння. Читаючи Соловйова, не раз і не два згадаєш, що він належав до того ж часу і до того ж кола, що ліберальні адвокати на зразок його доброго знайомого А.Ф. Коні. Шляхетні були люди, але ж філософові, не кажучи вже про пророка, належить переконувати не так, як переконує ліберальний адвокат. У поєднанні з розумом, сильним у побудові широких схем,² і російською схильністю до утопічного максималізму висока риторична потенція породжує загрозу легкості обертати висновки на сто вісімдесят градусів. Мислитель знав про цю загрозу і нагадував про неї собі і іншим дуже різко.

“Здивував нас Соловйов, – передає А. Амфітеатров в “Литературном альбоме” розповідь сучасника. – Розгомонілися вчора. Ума – палата. Близк неймовірний. Сам – апостол апостолом. Обличчя натхненне, очі сяють. Зачарував нас усіх... Але... Доводив він, приміром, що два на два чотири. Довів. Повірили в нього, як у Бога. І раптом – мовби щось у ньому замкнулося. Став похмурий, насмішкуватий, очі понурі, злі. – А знаєте, – каже, – адже два на два не чотири, а п’ять? – Бог з вами, Володимире Сергійовичу! Адже ж ви самі нам щойно довели... – Мало що “довів”. Ось послухайте... – І знову почав говорити, різке contra, як щойно різав pro, – а то й іще талановитіше. Відчуваємо, що це жарт, але моторошно якось.

² Сила легко переходить у слабкість; чого варта наприклад, рішуча розправа над культом ісламу (втім, в дусі утертих понять минулого століття) – див. Ранній твір “Три сили”

Логіка гостра, різка, невмолима, сарказми страшні... Замовк, – ми тільки руками розвели і бачимо, два на два – не чотири, а п'ять. А він – то сміється, то – мовби його ось-ось живим у гріб класти почнуть”.

Що логіка й риторика, безперешкодно рухаючись у розрідженому повітрі універсалій, мінливі (в ориг. “удобопревратны” – перекл.) було з'ясовано ще софістами Еллади, засновниками європейської логіко-риторичної традиції. Західний інтелектуалізм переконувався в цьому знову й знову. Але на Заході з часів схоластики намагалися приручити цю мінливість тлумачень, вийти їй назустріч – чого варта звичка Томи Аквінського починати розділ “Суми теологій” тезою, зворотною тій, яку він збирається обстоювати, аж до тези про небуття Боже (з розглядом аргументації на користь цього небуття!) – впоратися з нею методичною самоперевіркою. Такий діловий підхід не рятував і Захід від гносеологічних драм, від проривів “ніщо”, “смерті Бога”. Але на Русі, що не знала схоластики, зате мучилася страхом перед антихристовою підробкою істини – старовірський мотив, що повертається у пізнього Соловйова, – ілюзійне забарвлення гносеологічної драми куди гостріше. Процедура, за якої теза доводиться як антитеза антитези і до віри веде через безвірництво, матеріалізується в нас не в побудові схоластичних трактатів, а в атмосфері романів Достоевського. Там Аквінат – тут Достоевський: контраст багато про що свідчить. Чимало сперечалися про те, прототипом кого саме з братів Карамазових – світлого Альоші чи темного Івана – став молодий Соловйов; однак сама можливість такого спору змістовніша й плідніша для характеристики Соловйова, ніж будь-яка з можливих відповідей. Думаючи про Соловйова, згадуєш відгук про нього єпископа Штростмайєра – “*anima candida*” (“душа без лукавства”); але згадуєш і слова з роману Достоевського – “широка людина, я б звужив”. Це Іван, якому незбагненним чином дано благодатність Альоші; або це все ж таки Альоша – але з інтелектуальними спокусами Йвана з його двоїстими думками (що, як відомо, не чуже Альоші і в Достоевського).

Незвичний образ Соловйова викликав у сучасників і викликає в нас асоціації переважно із сакрального ряду – біблійний пророк Назорей з довгим волоссям і довгою бородою, чиєї голови не повинна торкатися бритва. Діти називали його

“Батюшка”, а то й “Боженька”. “Чомусь хочеться назвати такі пальці перстами” (М. Д. Муретов). “Мені видається, що такі обличчя мають бути у християнських мучеників” (слухачка соловйовських лекцій на Вищих жіночих курсах). Але варто замислитися, що образ цей – гіперболізуюча трансформація характерного обличчя. Довгі волосся і бороди носили в Росії не тільки духовні особи, а й нігілісти – “нові люди” 60-х років; на цій амбівалентності зовнішньої ознаки ґрунтується, як пам’ятає читач, смішне непорозуміння в оповіданні Лескова – диякона приймають за нігіліста. Амбівалентності надає змістового характеру та обставина, що нові люди, здебільшого вихідці з духовного стану (з яким був генеалогічно пов’язаний і Соловйов), уявляли свою місію у квазірелігійних поняттях, замішаних на аскетизмі й есхатологізмі. Чого вартий сам вираз “нові люди”! (Пор. новозавітні тексти про “нову людину”).

Етику шістдесятників Соловйов глибоко поважав, а її ненасильницький варіант, загалом, приймав. Він вважав тільки, що онтологія їх не на рівні етики. “Нема нічого, крім матерії і сили; боротьба за існування утворила спочатку птеродактилів, а потім безволосу мавпу, з якої виродилися й люди; отже, “всяк нехай покладе душу за други своя” – в такому жанрі підсумував він співвідношення того й другого. Його тривожила суперечність, згодом докладно описана Г. Федоровим у статті “Трагедія інтелігенції”: чиновники, які по-язичницьки поклонялися кумирові земної влади, посилаються на християнство, а члени інтелігентського “ордена”, що жадають жертвовного служіння, сповідують матеріалізм Бюхнера й Молешотта. І він вірив, як віритиме той же Федотов, що “гуманність” і “порядність” громадянина не чужі християнській святості, не ворожі їй, як виходило в Костянтина Леонтьєва, а швидше становлять її нижню межу. Святість може бути без порівняння вищою за інтелігентські чесноти, але вона може опускатись нижче.

Володимир Соловйов, цей містик, утопіст, “лицар-чернець”, як його називав Блок, був неочікувано чутливий до практичних проблем. Мало хто бачив у той час чіткіше за нього масштаб національного питання – долі російського народу пов’язані вузлом історії з долями інших народів, і, якщо християнин не знаходить способу поглянути на це по-християнському, його християнство не справжнє. Його лякала фальшива безпека, забезпечена православ’ю в Російській імперії, тому що при першому історичному повороті за неї доведеться розплачуватися.